

CANTEMIROLOGIA – TRECUT ȘI PREZENT. CONSIDERENTE ISTORIOGRAFICE

Dr. hab. Victor **ȚVIRCUN**

CANTEMIROLOGY – PAST AND PRESENT. HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

The current article represents the first experience of the historiographic analysis of research devoted to D. Cantemir's life and work. Based on the extensive use of documentary materials, archival sources and published literature, the author presented an objective picture of the formation and development of Cantemirology for a period of nearly 300 years. One of this study's features is the fact that the author refrained from the narrative document presentation and actively applied the method of objective criticism and comparative analysis of the sources and materials.

Keywords: kantemirology, historiography, D. Cantemir, Moldavian Principate, Ottoman Empire, Russia, contemporary.

Rezumat. Articolul constituie o primă experiență privind analiza istoriografică a cercetărilor consacrate vieții și activității lui D. Cantemir. În baza unui bogat material documentar, izvoarelor de arhivă și literaturii publicate este prezentat un tablou obiectiv a constituirii și dezvoltării cantemirologiei pe parcursul a circa 300 de ani. O particularitate a prezentei cercetări este faptul că autorul s-a detașat de practica expunerii narative a materialului și a aplicat metoda criticii obiective și analizei comparative a izvoarelor și materialelor folosite.

Cuvinte-cheie: cantemirologia, istoriografia, D. Cantemir, Tara Moldovei, Imperiul Otoman, Rusia, contemporaneitate.

Istoria vieții, activității politice și literare a domnitorului moldovean, Luminatului kneaz al Imperiului Rus și al Sfântului Imperiu Roman, a trezit un viu interes al cercetătorilor pe parcursul multor decenii după dispariția acestuia. Singura excepție poate fi considerată cartea lui Mihail Shenda *O состоянии просвещения в России в 1725 году*, scrisă la Sankt Petersburg în vara aceluiași an însă publicată abia după un secol de la moartea autorului [1]. Nu vom găsi aici informații necunoscute din biografia marelui gânditor. Totuși, mărturiile și nota dată de contemporanul lui D. Cantemir activității științifice a domnitorului moldovean și aportului acestuia la dezvoltarea culturii și gândirii istorice ruse în primul

sfert al secolului al XVIII-lea, merită o atenție deosebită.

Caracterizând personalitățile remarcabile din Rusia lui Petru cel Mare, Mihail Shenda i-a dedicat lui Dimitrie Cantemir următoarele rânduri: „Soarta nemiloasă ni l-a răpit pe eruditul autor al *Istoriei Creșterii și Descrășterii Curții Otomane*, însă ceea ce a făcut nu-l va lăsa să moară, prelungindu-i viața și după mormânt. Cu atât mai mult este vrednic de cinstire cu cât, trecând peste toate ororile opresiunii din partea turcilor, a reușit să câștige slava unui om deosebit de inteligent. Lucrările sale vor avea valoarea întotdeauna.”[2]. Ultima observație este extrem de relevantă, deoarece demonstrează că lucrarea fundamentală a lui Dimitrie Cantemir, *Istoria Creșterii și Descrășterii Imperiului Otoman*, era răspândită în cercurile intelectuale din Rusia în numeroase copii în formă de manuscris, cu mult înainte de editarea acestei cărți în Anglia [3].

Datorită eforturilor fiului lui Dimitrie Cantemir – Antioh, textul original al lucrării nominalizate și traducerea lui în rusă au fost transmise la sfârșitul anilor '20 ai secolului al XVIII-lea Academiei din Sankt Petersburg. Anume în tipografia instituției respective, cu ajutorul și consultația cunoscutului istoric G. Baier, se planifica tipărirea primei ediții a *Istoriei...* în limba rusă.

După apariția lucrării lui M. Shenda, zeci de ani nu s-a mai scris nimic despre viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir. Pe de o parte, această tăcere se explică prin lipsa interesului cercurilor cărmuitoare din Rusia epocii loviturilor de stat pentru moștenirea istorică și literară lăsată de luminatul domn. Pe de altă parte, pe parcursul câtorva decenii după moartea lui Petru I situația politică și soarta istorică a voievodatelor Moldovei și Valahiei nu figurau printre prioritățile politicii externe ruse.

Doar în ultima treime a secolului al XVIII-lea, ca rezultat al înrăutățirii relațiilor politico-militare dintre Rusia și Turcia și implicarea în acest conflict a popoarelor din Balcani și principatelor Moldovei și Țării Românești, în societatea rusă s-a făcut simțită nevoia unor lucrări care să facă cunoscută istoria acestor ținuturi. Drept răspuns la cererea social-politică, în anul 1783, la tipografia din Moscova a lui Nikolai Novikov a văzut lumina tiparului cartea lui G. Baier *Istoria vieții și faptelor domnitorului moldovean Constantin Cantemir*. Câțiva ani mai târziu, în 1789, tot acolo a fost tipărită și lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*.

Chiar dacă în prefața primei lucrări figurează numele kneazului Constantin Cantemir, personajul principal al relatării rămâne a fi fiul său, Dimitrie.

Pe lângă prețioasele date biografice referitoare la domnitorul moldovean, în lucrarea menționată apar publicate pentru prima dată documente originale, printre care fragmente din *Jurnalul* campaniei per-sane și testamentul kneazului.

Din păcate, după apariția publicațiilor respective, personalitatea lui D. Cantemir n-a devenit obiectul unor cercetări de sine stătătoare, numele lui figurând în diferite lucrări cu caracter general dedicate epocii lui Petru cel Mare și susținătorilor monarhului rus [4]. Cu toate acestea, în câteva dintre ele au fost incluse pentru prima dată scrisorile și actele voievodului moldovean adresate țarului, diferitor demnitari ruși și membrilor Senatului Guvernator [5]. O importanță deosebită pentru cercetarea relațiilor lui Dimitrie Cantemir cu reprezentanții puterii centrale și locale din Rusia, a activității sale economice dar și stării proprietăților mobile și imobile, reprezintă materialele apărute în colecția de documente *Доклады и Приговоры Правительствующего Сената*. [6].

O pagină aparte în bibliografia vieții și activității lui Dimitrie Cantemir constituie lucrările cu caracter enciclopedic și literar, apărute în secolul al XIX-lea și semnate de către iluștrii istorici-arhiviști și literatori Nikolai și Dmitri Bantș-Kamenski, P. Pekarski, precum și V. Belinski [7]. Datorită lor, unui public foarte larg de cititori i-au fost prezentate mai multe eseuri istorice referitoare la dinastia Cantemireștilor în Rusia, rolul și importanța lor în viața politică, culturală și științifică a societății ruse din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Un loc aparte în aceste lucrări îl ocupă elucidarea contribuției reprezentanților dinastiei Cantemireștilor la edificarea și dezvoltarea literaturii ruse clasice, precum și la stabilirea bazelor orientalisticii ruse. Anume tatălui și fiului Bantș-Kamenski, precum și academicianului P. Pekarski le aparține meritul de a fi primii care au utilizat pe larg materialele de arhivă pentru pregătirea biografiei lui D. Cantemir, precum și publicarea unui șir de documente menite să arunce lumină asupra activității sale literare și științifice.

Nu trebuie să trecem cu vederea nici faptul că în Rusia secolului XIX majoritatea publicațiilor care prezentau biografia lui Dimitrie Cantemir aveau ca obiect al relatării nu istoria vieții și activității domnitorului moldovean, ci a fiului său mai mic – Antioh. Biografia lui Dimitrie Cantemir servea drept fundal sau preludiu pentru biografia lui Antioh Cantemir – fondatorul poeziei ruse, filosof și diplomat.

Un nou impuls în domeniul cercetării biografiei domnitorului moldovean au constituit lucrările istoricului român Grigore Tocilescu, realizate în anii 1877-1878 în arhivele de stat din Sankt Petersburg și Moscova. Datorită eforturilor sale, au fost găsite

și copiate sute de documente privind istoria veche a voievodatelor Moldovei și Valahiei. O importanță deosebită reprezintă scrisorile lui Cantemir, descoperite de către Gr. Tocilescu, adresate suveranilor, înalților demnitari de stat și Senatului. Copiile documentelor în cauză au alcătuit într-un final o colecție aparte în arhiva de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române. Din păcate, istoricul se limitează doar la rolul de prospector și copist, lăsând altor autori gloria, laurii și onoarea de a se numi pionieri ai cercetării documentelor Cantemiriene. Printre ei se numără și istoricul român Ștefan Ciobanu. El a publicat la București în anul 1924 lucrarea *Dimitrie Cantemir în Rusia* [9], pentru care a fost ales membru titular al Academiei Române.

Ediția respectivă poate fi considerată o nouă etapă în cantemirologie. În primul rând, autorul a cercetat, tradus în română și publicat o mare parte a corespondenței domnitorului moldovean descoperită de către Gr. Tocilescu. În al doilea rând, lucrarea deține întâietatea în utilizarea documentelor epistolare ca sursă de bază pentru scrierea schiței biografice a lui Dimitrie Cantemir. În al treilea rând, autorul printre primii în istoriografia română a utilizat în studierea istoriei vieții și activității domnitorului moldovean întreaga gamă disponibilă de surse publicate în patria sa și peste hotare. Astfel, munca lui a devenit alfa și omega cantemirologiei, iar autorul însuși – o autoritate incontestabilă în domeniu. Nici cea mai sumară cercetare nu poate trece cu vederea acest lucru sau să nu-l pomenească.

Totodată, apreciind la justa lor valoare contribuțiile lui Ștefan Ciobanu în cercetarea vieții și activității lui Dimitrie Cantemir, trebuie menționat faptul că tot el a comis numeroase erori și inexactități în descrierea biografiei domnitorului moldovean. O lacună gravă în acest context este lipsa unui sistem de referință științifică: nu există trimiteri și indicări asupra faptului în ce arhive și fonduri se păstrează documentele publicate de istoricul român. Pe de altă parte, nu toate materialele prezentate sunt autentice, deoarece autorul „și-a permis libertatea” să le modifice, omițând alineate întregi, distorsionând nume și denumiri geografice, datând greșit fapte și evenimente, denaturând uneori chiar sensul documentului. Departe de perfecțiune este și calitatea traducerii din limba rusă în limba română a documentelor descoperite, pe care a făcut-o.

Din păcate, greșelile comise de Ș. Ciobanu au fost preluate în numeroase lucrări de cantemirologie, tirajate în milioane de exemplare. Cu toate acestea, până în prezent, lucrarea nominalizată s-ar putea să fie unica culegere solidă de documente traduse în limba română care reflectă biografia perso-

nală și cea de creație a lui Dimitrie Cantemir.

O nouă etapă în studierea vieții și activității lui D. Cantemir a început odată cu cercetarea fundamentală efectuată de istoricul român P. P. Panaitescu, publicată la București în anul 1958. Pe baza unui număr imens de documente publicate și a analizei lucrărilor predecesorilor săi, el a întocmit biografia domnitorului moldovean în contextul evenimentelor și fenomenelor politice din acele timpuri. Tot el a fost primul care a încercat să prezinte povestea creării lucrărilor principale ale gânditorului moldovean, să efectueze o analiză istorică și literară detaliată a fiecăreia dintre ele.

De fapt, studiul lui P. P. Panaitescu poate fi atribuit fără niciun dubiu celor mai reușite exemple de lucrări ale genului științifico-biografic. Totuși, și această cercetare conține un șir de inexactități și greșeli, comise în primul rând din lipsa accesului la documentele originale ale lui D. Cantemir și familiarizarea cu ele. În caz contrar, nu puteau să apară afirmații precum că „localitățile din Ucraina în care trăiau moldovenii care l-au urmat pe domnitor erau în felul lor state în stat”.

Departate de adevăr sunt și opiniile autorului privind semnificația căsătoriei cu kneaghinea A. Trubețkaia în cariera politică a lui D. Cantemir. Potrivit lui Panaitescu, „această circumstanță i-a dat posibilitate domnitorului moldovean să pretindă la unul dintre cele mai importante roluri în gestionarea statului rus”.

În contextul acestei idei, afirmațiile lui P. P. Panaitescu referitoare la romanul dintre Petru I și Maria Cantemir care, după cum consideră autorul, puteau să ducă la căsătorie, par a fi departe de adevăr. Declarațiile unui cercetător cu o autoritate deosebită în cercurile de istorici nu puteau fi fondate dacă nu se bazau, în opinia sa, pe niște documente și mărturii demne de încredere. În rândul acestora P. Panaitescu a enumerat *Însemnările kneazului Petru Dolgorukii*, unde autorul, referindu-se la relațiile dintre Petru I și Maria Cantemir, relatează următoarele: „...Observând simpatia țarului pentru Maria, fiica mai mare a kneazului Cantemir, P. A. Tolstoi a făcut în așa fel, încât Petru era cât pe ce să se despartă de Ecaterina pentru a se căsători cu kneaghinea Maria. Însă Ecaterina l-a mituit pe medicul familiei Cantemir, grecul Grigore Policala, care a făcut în așa fel încât fata să suporte un avort spontan și să nu mai poată avea vreodată copii. Tatăl Cantemir a murit de scârbă, iar Tolstoi a renunțat la intriga sa...” [11].

Cu toată originalitatea ei și materialul factologic divers, trebuie să avem o atitudine destul de critică față de lucrarea lui P. Dolgorukii. Despre acest lu-

cru vorbesc și cercetătorii creației sale, menționând că „citind *Însemnările*, trebuie ținut minte faptul că acolo unde memorialistul lasă elementele de genealogie care nu pot fi puse la îndoială... nu de puține ori devine prizonierul... percepțiilor și punctelor de vedere răspândite pe larg referitoare la trecutul Rusiei...”, iar pasiunea cu care acesta „trata în lucrările sale fără nicio jenă reprezentanții familiilor mari... nu este altceva decât răzbunarea îndreptată asupra unora dintre ei, care și-au permis un tratament necorespunzător față de el sau înaintașii săi” [12]. Drept confirmare a celor menționate poate fi adus episodul relației dintre familiile Cantemir și Dolgorukii, perceput de ultima ca o ofensă adusă întregului neam.

La sfârșitul lui decembrie 1721 – începutul lui ianuarie 1722, familia luminatului kneaz, consilier secret și membru al Senatului Guvernator al Rusiei, Dimitrie Cantemir, însoțindu-l pe Petru I, părăsește Sankt Petersburgul și se mută în vechea capitală. Între timp, cea mai mare dintre fiicele domnitorului moldovean, Maria, împlinește 21 de ani. În adunări și în discuțiile private cu ambasadorii străini și demnitarii ruși, care le vizitau reședința, domnișoara dădea dovadă de o dexteritate și o educație strălucită, iar poziția tatălui ei în administrația imperatorului rus și averea sa o făceau o mireasă râvnită. Nu întâmplător, mâna ei era cerută de tineri din familii nobile. Printre cei mai insistenți pretendenți la rolul de mire al Mariei Cantemir se număra kneazul Ivan Dolgorukov, care nu o dată s-a adresat către Dimitrie și Anastasia Cantemir cu rugămintea de a i-o da de soție pe fiica lor. După cum mărturisește însuși Dimitrie Cantemir, în acel timp „pe când se aflau la Moscova, kneazul Ivan Grigorievici Dolgorukov ardea de dorința să o ia de nevastă (pe Maria), despre ce mi-a spus mie și soției mele, de mai multe ori...”

Deși ambii părinți se arătau favorabili acestei alianțe, fata zvăpăiată a răspuns cu un refuz categoric, motivându-l prin faptul că „... kneazul Ivan Grigorievici nu are niciun rang în slujba Majestății Sale Imperiale” [13]. Evident că o asemenea ofensă nu putea fi iertată de către reprezentanții uneia dintre cele mai vechi dinastii de nobili din Rusia, nici după câteva generații. Astfel, considerăm noi, se explică apariția zvonului despre relația eșuată dintre monarhul rus și prințesa moldoveană.

Relatarea lui P. Dolgorukii conține și alte carențe. Contrar afirmațiilor autorului, Grigore Policala nu a fost niciodată medicul familiei Cantemir, deoarece, începând cu iulie 1711, a ocupat o funcție mult mai prestigioasă în ierarhia socială și anume cea de medic de curte al împărătesei Ecaterina. Mai mult decât atât: el nu putea îndeplini porunca Ecaterinei „de a provoca Mariei un avort spontan”, deoarece

în timpul campaniei persiene din 1722, armata rusă mărșăluia din capitala Imperiului Otoman către Rusia, iar Policala s-a aflat în componența acesteia câteva luni, îndeplinind o misiune diplomatică [14].

O altă eroare comisă de P. Dolgorukii este cea referitoare la afirmația cu privire la moartea „de amar” în urma căsătoriei zădărnice dintre fiica sa și împăratul rus [15].

Din nefericire, fanteziile autorului cu referire la potențiala căsătorie dintre Petru I și Maria Cantemir și-au găsit un continuator în persoana lui E. Trubețkaia, una dintre istoricii din dinastia omonimă. Utilizând activ în calitate de sursă istorică operele lui P. Dolgorukov, ea le-a completat cu invențiile sale. Astfel, amintind-o pe Maria, menționează că „... pasiunea ei l-a determinat pe Petru să atragă asupra sa o atenție mult mai mare decât până atunci, astfel încât pasiunea ei să i se transmită și lui. Manifestându-și sentimentele fără vreo opreliște, el se îndrăgostește definitiv de tânăra prințesă. Asta s-a întâmplat în timpul războiului cu Persia, în anul 1722. Pornind în campanie, țarul a insistat să fie însoțit de familia lui Cantemir, inclusiv de Maria. Se povestește că pasiunea lui Petru era atât de mare, încât lua destul de serios în considerație o eventuală despărțire de Ecaterina pentru a se căsători cu Maria. Pe cât de adevărată este această relatare – nu se știe, însă în tabără și-a făcut apariția Ecaterina însoțită de Meșikov. Nu se cunoaște dacă motivul vizitei lor era intenția de a zădărnici dezvoltarea pasiunii imperatorului și în genere dacă știau despre acest lucru – și chiar dacă era așa, venirea lor s-a dovedit a fi de prisos. Soarta a fost crudă cu Maria: între timp s-a îmbolnăvit grav și a murit...” [16].

Într-adevăr, familia lui Dimitrie Cantemir l-a însoțit pe domnitor în campania Persiană, așa cum au făcut și familiile altor nobili, inclusiv familia imperială. Spre deosebire de Ecaterina însă, care și-a urmat soțul până la Derbent și Șamahî, soția și copiii lui D. Cantemir au rămas la Astrahan. În afară de aceasta, numeroasele documente atestă clar faptul că pe tot parcursul campaniei Persane A. Meșikov s-a aflat în noua capitală a Imperiului Rus [17]. Și în fine, Maria Cantemir nu a murit în timpul războiului ruso-persan, ci la data de 9 septembrie 1757, în drum de la moșia Marino, care îi aparținea, spre Moscova.

Mărturiile contemporanilor și alte documente de epocă ne dau motive să afirmăm că Ecaterina era un prieten, tovarăș și colaborator al lui Petru. Despre relația sufletească apropiată dintre ei vorbește corespondența care s-a păstrat. În ea poate fi depistat un devotament spiritual reciproc și necondiționat – soția împărțea cu țarul munca și pericolele, de

multe ori îl însoțea la drum, se bucura de succesele lui și îl susținea atunci când avea greutăți, știa cum să glumească cu el, cum să-l calmeze în momentele de iritare maximă sau de durere [18]. Dovadă incontestabilă poate fi un fragment din scrisoarea lui Petru I către Ecaterina ce datează cu 21 octombrie 1722: „Katerinușka, bunul meu prieten, te salut! Trimit către tine un convoi din 80 de cazaci și 70 de cai înșeuși pentru soldați, dragoni nu pot să-ți trimit... Pe lângă toate, îți trimit și câțiva somoni... La revedere.” [19].

Memoriile contemporanilor și materialele documentare constituie argumente serioase în favoarea părerii conform căreia Petru I nu putea fi caracterizat drept cast, iar zvonurile despre pasiunile sale pasagere și legăturile amoroase erau într-adevăr numeroase. La curtea din Sankt Petersburg circula un zvon cum că ar fi existat o competiție neoficială între regele polonez August al II-lea cel Puternic și Petru I la capitolul cuceririlor amoroase. Însă conform multor biografii ai monarhului rus, „chiar dacă acestea aveau loc, Petru nu le dădea prea mare importanță... privind-le din perspectiva moralei utilitare.” [20]. În opinia lui François de Villebois, unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Petru I, adjutant, iar mai târziu și vice-amiral al flotei, „Majestatea Sa trebuie să aibă o legiune întreagă de demoni ai pasiunii în sânge.” [21]. Chiar și iubind-o sincer pe Ecaterina, el nu putea să evite aventurile amoroase. Câteodată de scurtă durată, alteori destul de îndelungate. Totuși, niciuna dintre acestea nu s-a transformat într-un pericol pentru căminul familial al celor doi.

Faptul că, pornind în campania Persiană, Petru I a luat-o cu el pe Ecaterina, iar după încheierea războiului a anunțat despre intenția sa de a o încorona oficial în calitate de împărăteasă a toată Rusia [22], vorbește despre trănicia relației lor, în pofida nenumăratelor aventuri amoroase și intrigii din ambele părți, nelăsând loc celor mai mici speculații referitoare la divorț și căsătoria lui Petru cu vreuna dintre pasiunile sale.

Printre alte probleme controversate prezente în lucrarea lui P. P. Panaitescu se numără și afirmațiile sale cu privire la datarea scrierii și publicării unui șir de lucrări ale politicianului și gânditorului moldovean. Astfel, conform istoricului român, *Istoria Creșterii și Descreșterii Curții Otomane* a fost scrisă la începutul războiului austro-turc din anii 1716-1718, pe parcursul căruia „fostul domnitor al Moldovei a încercat fără succes să atragă rușii în război contra Porții cu scopul eliberării țării sale”.

Nu punem la îndoială intenția nobilă a lui Dimitrie Cantemir de a contribui la eliberarea țării sale de sub ocupația străină. Totuși, este puțin probabil ca

doar prin intermediul activității științifice, oricât de monumentală era aceasta, să fi fost posibilă determinarea Rusiei către un nou conflict armat cu Imperiul Otoman, în același timp în care de mai mulți ani continua războiul cu Suedia. Trebuie să menționăm și faptul că între anii 1716-1718, misiunile diplomatice ale Rusiei și Suediei duceau pe insulele Åland tratative intense pentru încheierea păcii. Totodată, mărturiile de care dispunem confirmă faptul că niciuna dintre lucrările lui Dimitrie Cantemir, întocmite în Rusia, nu putea fi scrisă fără indicația sau aprobarea monarhului. Pe lângă aceasta, documentele pe care le-am depistat în arhivă indică asupra faptului că lucrarea menționată a fost finalizată abia la sfârșitul anului 1718, după care, la ordinul monarhului rus, a fost transmisă Colegiului afacerilor externe pentru a fi tradusă din latină, limba originalului, în limba rusă. Lucrul asupra traducerii i-a fost încredințat traducătorului colegiului, Dmitrii Grozin. În anul 1719 „... traducerea istoriei a fost încheiată și înmănată Majestății Sale”.

După P. P. Panaitescu, ștabela în domeniul cantemirologiei în istoriologia română a fost preluată de către cunosători profunzi ai arhivelor epocii, precum Virgil Cândea și Paul Cernovodeanu [23]. Datorită investigațiilor lor, cercetările asupra moștenirii culturale și științifice lăsate de marele domnitor moldovean au primit un nou impuls. A fost atrasă o deosebită atenție asupra pregătirii și editării științifice a lucrărilor filosofice, istorice și literare ale lui D. Cantemir, elucidării rolului și contribuției sale în cercetarea istoriei și culturii civilizației islamice. Unul dintre meritele autorilor nominalizați este încercarea de a studia și de a prezenta procesul de formare a viziunilor filosofice și social-politice ale lui D. Cantemir în contextul tradiției științifice europene și otomane de la sfârșitul secolului XVII – prima pătrime a secolului XVIII.

O contribuție incontestabilă în cercetarea moștenirii culturale a lui D. Cantemir au constituit cercetările și descoperirile arheografice ale lui V. Cândea în arhivele și bibliotecile fondurilor Statelor Unite ale Americii. Listei descoperirilor științifice în domeniul cantemirologiei este atribuit și manuscrisul *Istoriei Creșterii și Descreșterii Curții Otomane* în limba latină, pe care acesta l-a găsit la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut la biblioteca Universității Harvard [24]. Analiza textului i-a permis cercetătorului să conchidă că în fața lui se află redactarea finală în varianta autorului a acestei lucrări fundamentale.

Recunoscând semnificația istorică a descoperirii manuscrisului, considerăm totuși neargumentată atribuirea acestuia lui D. Cantemir. Putea oare

el, după ce lucrarea sa a fost transmisă țarului, să intervină cu careva modificări și completări, așa după cum afirmă cunoscutul istoric-cantemirolog V. Cândea? Teoretic da, în realitate însă – puțin probabil, fapt confirmat de următoarele circumstanțe. În primul rând, lipsa oricărei corespondențe între Petru I și D. Cantemir pe marginea acestui subiect, unde țarul să vină cu careva observații și indicații, presupunând o nouă redactare sau completare din partea autorului. Trebuie ținut minte faptul că monarhul rus era un cititor foarte atent și critic față de tot ce se publica și se răspândea în țară. În al doilea rând, practic imediat după *Istoria Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman*, Petru I i-a încredințat lui D. Cantemir misiunea de a scrie o altă lucrare, anume *Sistema religiei mahomedane*, asumându-și supravegherea directă la tipărirea acesteia în martie 1722. Pe lângă aceasta, căsătoria cu kneaghinea A. Trubețkaia, mutarea la Sankt Petersburg, schimbarea modului de trai liniștit și patriarhal de la moșie pe o viața agitată din capitală, numirea domnitorului moldovean în calitate de membru al Senatului Guvernamental și atribuirea rangului de consilier secret l-au determinat să-și dedice cea mai mare parte a timpului rezolvării chestiunilor ce țin de viața administrativ-politică, pentru activitatea culturală rămânând foarte puțin timp. Trebuie luat în considerație și faptul, că manuscrisul lui D. Cantemir, expediat către Colegiul pentru afaceri externe spre a fi tradus, nu i-a fost returnat autorului, rămânând spre păstrare în arhiva acestei instituții de stat.

Anterior s-a menționat că la sfârșitul anilor 1720 textul lucrării lui D. Cantemir, răspândit în numeroase copii, era bine cunoscut în cercurile științifice ale Rusiei. Pe lângă M. Shenda, de acesta dispunea A. Cantemir, I. Ilinskii-Iaroslaveț și G. Bayer. Ultimul a jucat un rol deosebit în soarta moștenirii istorice a lui D. Cantemir. Este cunoscut aportul său în scrierea și pregătirea ediției *Istoriei vieții și activității domnitorului moldovean Constantin Cantemir*. Într-o măsură mai mică sunt cunoscute date despre munca sa asupra redactării și pregătirii pentru tipar a altei lucrări fundamentale a lui Dimitrie Cantemir – *Istoria Creșterii și Descreșterii Imperiului Otoman*. Între timp, cercetarea acestei chestiuni face lumină și asupra paternității manuscrisului găsit de către academicianul V. Cândea.

Studiind câțiva ani consecutiv în cadrul Universității de pe lângă Academia din Sankt Petersburg, A. Cantemir a stabilit legături destul de strânse cu conducerea și profesorii acesteia, pe care le-a păstrat pe parcursul întregii vieți. Relații deosebit de apropiate a avut cu profesorul de filosofie Christian-Friedrich Gross, Gottlieb (Teofil) Sie-

gfried Bayer [25], precum și cu bibliotecarul I. D. Schumacher [26]. Trebuie menționat faptul că după ce, la începutul anului 1728, curtea imperială, iar împreună cu ea medicul monarhului și primul președinte al Academiei, L. Blumentrost, s-au mutat la Moscova, „domnului bibliotecar I. D. Schumacher i-au fost transmise practic toate împuternicirile și cărmuirea totală a Academiei de Științe” [27].

Între anii 1728-1730, Antioh Cantemir, în calitate de ofițer al regimentului Preobrajenski, se afla la Moscova, fiind de serviciu la palat, unde s-a oprit tânărul imperator Petru al II-lea. Anume în această perioadă are loc cea mai intensă corespondență dintre A. Cantemir și conducerea Academiei, inclusiv referitoare la publicarea manuscrisului tatălui său.

În scrisoarea din 24 februarie 1729, expediată lui I. D. Schumacher, el se adresează către bibliotecarul Academiei cu următoarele cuvinte: „... consider că este de datoria mea să vă mulțumesc din toată inima pentru eforturile dumneavoastră de a publica cărțile alcătuite prin truda tatălui nostru, vrednic de pomenire. Această carte, poate că nu poartă în ea o prea mare înțelepciune, dar conține istorisiri despre țări mult îndepărtate de noi. Sper că mulți vor dori să o aibă. La indicațiile dumneavoastră am vorbit și cu domnul Plumendrost (L. Blumnetrost, după cum apare în text) despre carte și s-a arătat mulțumit de ea...”

În continuare, dorind să dea operei tatălui său obiectivitate și o greutate științifică mare, or „în lucrarea tatei nu sunt greșeli care să o oprească de a fi prezentată lumii savante”, îl anunța pe I. D. Schumacher că el „... îl va ruga pe domnul Bayer (știindu-l bun cunoscător al istoriei antichității și orientalisticii) ca să o citească pe toată și acolo unde va găsi de cuviință, să se simtă liber de a face completări, spre a o desăvârși. Și dacă va dori și va fi necesar, să adauge note, semnificații, indexuri și altele pe care le va crede necesare.” Antioh îl mai informează pe bibliotecarul Academiei despre necesitatea editării lucrării menționate cu „o dedicație scrisă de domnul Bayer și adresată suveranului.” [28].

Aceste documente dovedesc clar nu doar legăturile strânse dintre A. Cantemir și istoricul-academician, dar și faptul că în ochii săi, profesorul G. Bayer era singura autoritate din lumea savantă capabilă să corecteze, să completeze și să „perfecționeze” lucrările tatălui său. Suntem de părerea că G. Bayer, așa cum s-a întâmplat în cazul *Istoriei vieții și activității lui Constantin Cantemir* sau cu *Descrierea Zidului Caucazian* [29], a dat curs rugămintii lui Antioh și a cercetat minuțios manuscrisul transmis de către I. Ilinski în anul 1729. Considerăm că este posibil ca V. Cândea să nu fi descoperit textul original al lui Dimitrie Cantemir, ci o variantă a

acestui, redactată de mâna unui alt eminent istoric al secolului XVIII – G. Bayer.

Printre cercetătorii români care au adus o contribuție considerabilă la studierea vieții și activității științifice a gânditorului, savantului și domnitorului moldovean, se numără și Ecaterina Țarălungă. O trăsătură distinctivă a investigației sale constituie descoperirea principalelor repere ale vieții și activității lui D. Cantemir pe fundalul larg al evenimentelor istorice, politice și militare din Imperiul Otoman, voievodatele Moldovei și Țării Românești, imperiile Habsburgic și Rus, contemporan sau participant activ al cărora a fost [30].

Analiza literară și istorică a operelor esențiale ale lui D. Cantemir, efectuată de către autor, capătă o semnificație aparte, examinarea lor fiind ancorată în procesele filosofice și literare ale Europei timpului său.

Nu pot fi trecute cu vederea cercetările în domeniul cantemirologiei care aparțin unor cunoscuți istorici români din a doua jumătate a secolului XX, precum Dan Slușanschi [31], Andrei Pippidi [32], Stela Toma [33], Paul Păltănea [34] și alții. Ei au adus contribuțiile lor considerabile în completarea paginilor lipsă din biografia lui D. Cantemir, legate de alegerea sa în calitate de membru de onoare al Academiei din Berlin, activitatea în calitate de domnitor al Moldovei, de cercetător al vechii istorii romano-moldo-valahe și multe altele. Grație eforturilor lor, au văzut lumina tiparului asemenea lucrări ale lui D. Cantemir precum *Istoria ieroglifică*, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, *Viața lui Constantin Cantemir* și altele, cu extinse comentarii științifice.

Unica problemă care îi unește pe acești talentați și atât de diferiți cercetători ai biografiei lui D. Cantemir, este baza de surse limitată de care au dispus. În afara documentelor publicate de către Ștefan Ciobanu și ale celor care se păstrează la Academia de Științe a României, nu vom întâlni nicăieri la ei materiale noi din arhivele Rusiei, Ucrainei, Turciei, Austriei și Franței. Între timp, utilizarea acestor documente în cercetarea vieții și activității lui D. Cantemir i-ar fi ajutat pe autori să acopere multe pete albe și să excludă inexactitățile și greșelile provocate de timp și de biografii imprudente.

Un capitol aparte al istoriei cantemirologiei constituie cercetările istoricilor, filosofilor și literatorilor moldoveni. Primele lor publicații despre viața lui D. Cantemir, rolul și influența sa asupra dezvoltării istorice, filosofice și politice a Țării Moldovei, a relațiilor moldo-ruse, viața științifică și culturală a Rusiei și Imperiului Otoman au purtat un caracter publicistic. Totuși, odată cu cristalizarea și creșterea din punct de vedere savant al științei istoriei din

Moldova, interesul pentru cercetarea moștenirii literare și politice a activității lui D. Cantemir a început să se constituie treptat într-o direcție științifică și de cercetare distinctă.

În articolele și monografiile istoricilor R. Engelgard, N. Kiricenکو, V. Ermuratski, N. Mohov, V. Coroban, D. Dragnev [35] au fost studiate minuțios chestiunile ce țin de istoria semnării de către Petru I și cancelarul G. Golovkin și transmiterii domnitorului moldovean în aprilie 1711 a Diplomei, care se consideră a fi documentul oficial ce a întărit alianța politico-militară dintre Rusia și Moldova, participarea lui D. Cantemir în campania de la Prut, precum și rolul său în aprofundarea și întărirea multilaterală a relațiilor moldo-ruse.

Celebrarea celor 300 de ani de la nașterea lui D. Cantemir a servit drept un nou impuls pentru căutarea documentelor și materialelor necercetate referitoare la diferite laturi ale vieții și activității sale, precum și pentru apariția unor studii generale și speciale [36]. Datorită acestei date jubiliare, tema vieții și activității lui D. Cantemir a trecut din categoria celor secundare, care provoacă interes sporadic pentru cercetători, în lista celor prioritare pentru istoriografia moldovenească. Pe parcursul ultimelor trei decenii, grație cercetărilor efectuate de savanții moldoveni, au fost studiate și incluse în circuitul științific numeroase surse și materiale de arhivă care au permis descoperirea unor probleme ale biografiei sale insuficient studiate sau chiar necunoscute.

Prin eforturile lui V. Potlog a fost cercetat și scos în lumină subiectul contribuției lui D. Cantemir la dezvoltarea științei istorice europene din prima jumătate a secolului al XVIII-lea și a moștenirii sale istorice [37].

Creația și moștenirea filosofică a savantului moldovean a fost reflectată în lucrările cercetătorilor moldoveni A. Babii și Gh. Bobână [38]. Problema creației muzicale și a moștenirii lui D. Cantemir, rolul și locul său în cultura Imperiului Otoman a fost cercetată multilateral în lucrările istoricului muzicii V. Ghilaș [39].

Un aport considerabil la studierea biografiei domnitorului și gânditorului moldovean reprezintă cercetările și publicațiile istoricului S. Fomin [40]. Un merit incontestabil al acestui autor este găsirea și introducerea în circuitul științific a unui set de documente referitoare la perioada vieții și activității lui D. Cantemir în Rusia [41]. Merită subliniat în mod deosebit rolul lui S. Fomin în studierea unor subiecte, precum necropola și iconografia Cantemireștilor, determinarea locurilor din Moscova și Sankt Petersburg unde s-a aflat și a locuit D. Cantemir [42]. Este regretabil însă faptul că publicațiile acestui talentat scriitor

și minuțios cercetător referitoare la domnitorul moldovean și familia sa poartă un caracter fragmentar, nefiind incluse într-o lucrare de proporții.

În publicațiile lui A. Eșanu este analizată detaliat și multilateral istoria scrierii și editării uneia dintre lucrările fundamentale ale lui D. Cantemir privind istoria Moldovei [43]. Tot lui îi aparține și ideea scrierii unei monografii colective dedicată dinastiei Cantemireștilor. Această lucrare care însumează toată informația disponibilă referitoare la Cantemirești, începând de la primele referiri la acest nume și până la ultimii reprezentanți ai familiei, a văzut lumina tiparului în 2008, în timpul consemnării jubileului de 335 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir și a aniversării de 300 de ani de la nașterea fiului său, Antioh [44]. Lucrarea se face specială prin faptul că pentru prima dată sub copertile aceleiași cărți au fost adunate cercetările oamenilor de știință din Moldova, România, Rusia, Ucraina și Germania, care evocă atât aspecte particulare ale biografiei politice a lui D. Cantemir, cât și rezultatele talentului său polyvalent în domeniul filosofiei, istoriei, etnografiei, geografiei, literaturii și muzicii.

O apreciere deosebită merită și numeroasele lucrări ale tandemului de creație Andrei și Valentina Eșanu [45], care acoperă o gamă largă de aspecte și teme ale cantemiologiei contemporane. Datorită eforturilor depuse de autori în vederea promovării energice a personalității și moștenirii culturale a lui Dimitrie Cantemir în mediul științific european, Chișinăul a devenit un centru neoficial al cercetării profunde și multilaterale a biografiei domnitorului moldovean și învățatului european.

O caracteristică remarcabilă a cantemiologiei din ultimele decenii este faptul că viața și moștenirea culturală a gânditorului moldovean au devenit obiectul unei studieri minuțioase nu doar pentru cercetătorii din Republica Moldova și din România, dar și din Rusia, Turcia, Grecia și Germania. Datorită lor s-a lărgit semnificativ geografia căutării documentelor referitoare la viața și activitatea lui D. Cantemir. Toate acestea au permis discutarea și elucidarea unui șir de chestiuni, studiate anterior foarte puțin sau chiar deloc. Printre ele se numără și legăturile științifice ale domnitorului moldovean cu Academia din Berlin [47], apartenența acestuia la loja masonică a rosicrucienilor [48], participarea în lupta pentru tronul Moldovei, proiectarea și construirea unor clădiri laice și biserici etc.

O atenție aparte merită cercetarea istoricului P. Gusterin, care, pentru prima dată în istoriografia rusă, a pus problema locului și rolului lui D. Cantemir în crearea școlii ruse de orientalistă [49]. Absolut justificată și lipsită de orice exagerare apare con-

cluzia autorului despre D. Cantemir ca despre „cel mai mare osmanist și balcanist al secolului XVIII”.

Nu putem însă trece cu vederea nici șirul de afirmații ale istoricului rus pe care le putem accepta cu greu. În primul rând, trezește îndoieli datarea creațiilor gânditorului moldovean. Astfel, conform acestuia, D. Cantemir este autorul a două tratate de muzică: *Kitābu, Ilmi'l-Mūsikī, alā vechi'l-Hurūfāt* (Cartea despre știința muzicii și a notării cu litere) și *Tarifū ilmi musiki ala vegni maksus* (Scurtă explicație a teoriei muzicii). Prima ar fi fost scrisă în anul 1693 și adusă în dar sultanului Ahmed al II-lea.

Pe de o parte, cu tot respectul pentru aptitudinile artistice și genialitatea lui Dimitrie Cantemir, e greu de presupus ca un tânăr care s-a aflat în capitala Imperiului Otoman mai puțin de trei ani [50] și care se ocupa intens cu învățarea limbilor străine, studierea cărților sfinte, matematicii și altor științe, a putut analiza, rezuma și expune în două volume istoria și teoria muzicii otomane. Pe lângă toate acestea, până la începutul lunii aprilie a anului 1693, domnitorul moldovean se afla departe de capitala Sublimei Porți, iar când a sosit acolo în primele zile ale lunii mai, a fost întâmpinat nu ca un oaspete așteptat, ci ca un infractor de stat, fiind încătușat și escortat de ieniceri. Aflându-se într-o asemenea situație, puțin probabil că a avut posibilitatea să-i transmită sultanului vreun dar. Și în sfârșit, analizând una dintre puținele opere ale lui D. Cantemir, publicate în timpul vieții sale – *Sistema religiei mahomedane* [51], întâlnim mărturia autorului care confirmă îndoielile noastre: „Aflându-mă la Constantinopol, i-am dăruit sultanului Ahmed, care este un mare iubitor de muzică, o carte în limba turcă, în care au fost așternute teoria și regulile muzicii” [52].

Astfel, constatările de mai sus vorbesc în mod convingător că unica informație veridică este cea conform căreia tratatul lui D. Cantemir *Kitābu, Ilmi'l-Mūsikī, alā vechi'l-Hurūfāt* a fost scris către anul 1703 și a fost adus în dar sultanului Ahmed al III-lea în zilele ceremoniilor legate de întronarea sa în calitate de cârmuitor al Imperiului Otoman, și nu cea pe care ne-o propune P. Gusterin.

Trebuie introdusă în lista inexactităților și a greșelilor regretabile și afirmația conform căreia „în anul 1700, Cantemir a stabilit legături strânse de prietenie cu ambasadorul Piotr Tolstoi” [53], pe când P. Tolstoi a fost numit ambasador în Turcia abia în noiembrie 1701 și a ajuns la locul stabilit în or. Adrianopol (actualmente or. Edirne, Republica Turcia), unde se afla sultanul Mustafa al II-lea, în reședința sa de vară, abia la 29 august 1702. Pe lângă aceasta, după cum arată actele oficiale, cununia lui D. Cantemir cu kneaghinea Anastasia Trubețkaia

a avut loc în ianuarie 1720, și nu cu doi ani înainte, precum afirmă P. Gusterin.

Printre istoricii ruși contemporani, care au studiat viața și activitatea lui D. Cantemir, merită a fi menționat numele savantului din Sankt Petersburg, V. Vozgrin. Ar fi o exagerare din partea noastră dacă i-am atribui cercetătorului titlul de cantemiolog, deoarece printre lucrările sale nu se găsește niciuna care să fi fost dedicată exclusiv personalității domnitorului moldovean. Între timp, printre publicațiile acestui autor referitoare la relațiile internaționale din primul sfert al secolului al XVIII-lea și soarta istorică a tătarilor din Crimeea [54], numele lui D. Cantemir figurează de mai multe ori în calitate de subiect al cercetării. Trebuie să constatăm cu regret, că numeroase detalii și caracteristici ale lui V. Vozgrin referitoare la personalitatea lui D. Cantemir sunt departe de adevărul istoric. Apropo, această observație este valabilă și pentru datele prezentate de autor referitoare la situația politică și realitățile acelor timpuri. Absolut nefondată este afirmația cercetătorului din Sankt Petersburg, conform căreia „Voievodatul Moldovei era un pašalac al Imperiului Otoman” [55]. Nu este clar pe ce se bazează concluzia sa că „... liderii politici ai Moldovei erau în marea lor majoritate de confesiune musulmană...”, în condițiile în care, conform legislației de atunci a Moldovei, musulmanilor le era interzisă aflarea permanentă pe teritoriul țării, mai mult decât atât, ei nu aveau dreptul să dețină proprietăți imobiliare în țară.

Referitor la însuși D. Cantemir, autorul comite un număr atât de mare de erori, încât lucrarea sa pare a fi mai degrabă rodul unei fantezii bogate, decât o cercetare istorică obiectivă. Conform afirmației lui V. Vozgrin, „D. Cantemir, locuind timp îndelungat la Istanbul... a deținut funcții înalte la curtea sultanului”. Între timp, chiar și o cunoaștere superficială a mecanismului administrativ și a organelor de conducere ale Imperiului Otoman în perioada cârmuirii lui Ahmed al III-lea ne convinge de faptul că persoanele care nu împărtășeau islamul nu puteau să ocupe posturi de stat înalte la curtea sultanului. Pe lângă aceasta, până la momentul actual nu a fost găsit niciun act ce ar confirma slujba lui D. Cantemir în serai. Printre afirmațiile lipsite de orice confirmare și argumentare ale autorului, se numără și cea potrivit căreia, în toamna anului 1720, „hanul din Crimeea, Devlet Giray..., a dat mită pentru... Dimitrie Cantemir, descendent al unei vechi dinastii tătar-mongole, care ar coborî direct de la „marele stareț” – Tamerlan”. Putem presupune că hanul tătar i-a împrumutat bani, aceasta fiind o practică comună pentru претенdenții la tronurile Moldovei și Valahiei, lucru valabil și pentru D. Cantemir. În unul din me-

moriile sale adresate lui Petru I, el menționa că „La Țarigrad se cer bani mulți pentru a primi Țara Valahiei, fiind împrumutați bani pentru aceasta și de la creștini...” [56]. Însă a crede că hanul din Crimeea a plătit tribut sau a dat mită Marelui Vizir pentru un ghiaur – necredincios, cu scopul dobândirii tronului pentru acesta, ar fi culmea neglijării realității istorice și a normelor existente de comportament.

Depart de adevăr este și afirmația istoricului rus cu privire la faptul că „Dimitrie Cantemir a luat parte la campaniile militare ale hanului tătar Devlet-Giray” [57]. La momentul actual nu există mărturii directe sau indirecte privind participarea voievodului moldovean la raidurile de pradă ale tătarilor din Crimeea de pe malul drept al Ucrainei în primăvara anului 1711.

Este controversată și versiunea prezentată de V. Vozgrin referitoare la chestiunea provenienței Cantemireștilor. Potrivit ultimelor cercetări ale istoricilor care examinează această problemă, Cantemireștii nu se trag dintr-un neam vechi de tătari, ci își iau începutul în mediul militar al Voievodatului Moldovei [93]. Legătura genealogică directă cu marele Tamerlan nu este nimic altceva decât o mitologizare a originii și dorința de a-i conferi un statut de reprezentant al unei vechi dinastii eroice.

Tendința de a completa lacunele din biografia lui D. Cantemir i-a determinat pe istorici să efectueze noi cercetări în arhive. Rezultatul muncii lor scrupuloase s-a materializat în publicarea scrisorilor și documentelor domnitorului moldovean găsite în arhivele naționale ale României [58], Suediei [59], Turciei [60] și Rusiei [61].

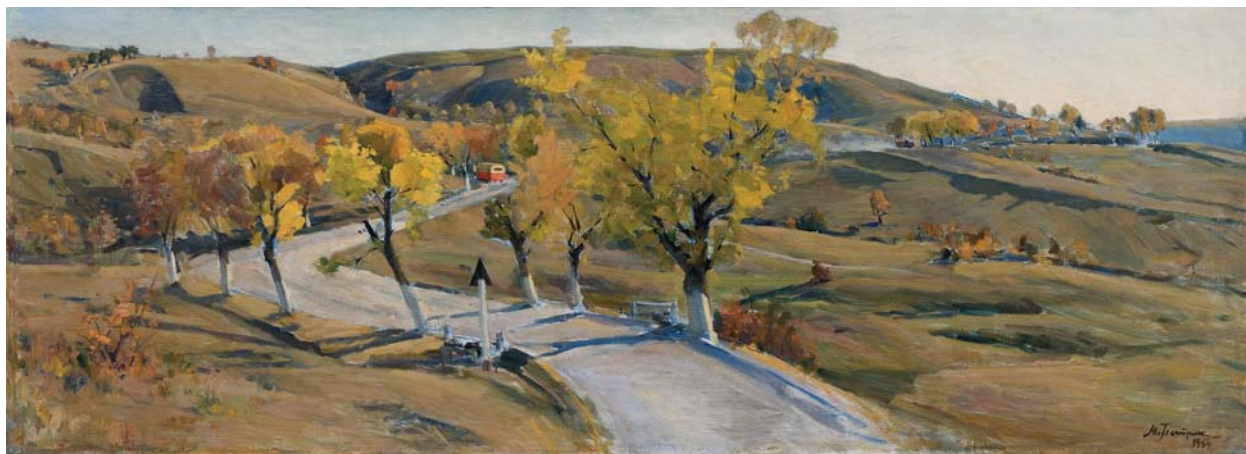
Fără îndoială, un factor pozitiv care stimulează și propulsează cercetările în domeniul cantemirologiei, sunt conferințele tematice de ordin regional, național și internațional ce se desfășoară regulat în Republica Moldova, România și Rusia [62]. O altă circumstanță importantă constă în tentativa istoricilor din țările est-europene de a crea un centru științific unic pentru studierea biografiei și moștenirii culturale a lui D. Cantemir, precum și arborele său genealogic [99]. Cu părere de rău, până la momentul actual nu s-a reușit crearea unei bănci informațională unice, unde să fi fost stocată atât informația despre publicații referitoare la istoria dinastiei Cantemireștilor, cât și materialele tipărite și arhivistice ce ar conține date despre ei. Rămâne să sperăm că materializarea unui asemenea proiect și crearea unui centru științific de cercetare în domeniul cantemirologiei va fi realizat într-un viitor nu chiar atât de îndepărtat. Este important de menționat, că la momentul actual, după potențialul intelectual, pregătirea științifică și lingvistică, Republica Moldova are o șansă unică de a crea un asemenea centru.

Bibliografie

1. Схенда М. О состоянии просвещения в России в 1725 году. Сын Отечества. № 1.
2. СПб., 1842.
3. La momentul actual sunt cunoscute două variante ale manuscrisului lui Dimitrie Cantemir *Istoria Creșterii și Descrășterii Curții Otomane* în limba latină. Una dintre acestea se păstrează la Arhiva orientaliștilor de pe lângă filiala Sankt Petersburg a Institutului de Orientalistică a Academiei de Științe din Rusia. Ф. 25. Оп.1. Д.1-6. O altă variantă a lucrării lui D. Cantemir se păstrează în secția Manuscrise a bibliotecii Houghton de pe lângă Universitatea Harvard, SUA. – Vezi: Căndea Virgil, The original manuscript of the History of the Ottoman Empire by Dimitrie Cantemir. // in Demetrius Cantemir. *The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original latin text of the final cersion revised by the author / Dimitrie Cantemir, Creșterile și descrășterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor.* Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass. Editat de Căndea Virgil. București: Ed. „Roza Vânturilor”, 1999, P. LIX-CII.
4. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира с Российской Академией Наук. // Вестник Славянского университета. Вып. 19. Кишинэу, 2011. С.155-160.
5. П. П. Пекарский. Наука и литература в России.... Т.1. СПб., 1862. С.567-577.
6. Доклады и приговоры Правительствующего Сената (далее - ДПС). / Под ред. Кольчева Н.В. Т.2. Кн.1. СПб., 1882. С. 124. № 180; С. 134. № 193; С. 147. № 203.
7. [Бантыш-Каменский Н.Н.], Родословие князей Кантемиров. // В кн. Беер [Теофил Зигфрид]. История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, С. 264-362.; Бантыш-Каменский Д. Н. Князь Дмитрий Кантемир. // Словарь достопамятных людей Русской земли, Москва, 1836. Т. 11. С. 34-42
8. Белинский В.Г. Портретная галерея русских писателей. Кантемир. // Белинский В.Г. Собр.соч.: в 9 томах. М., 1981. Т.7. С.282-285.
9. Ciobanu Ș. Dimitrie Cantemir în Rusia. București, 1924.
10. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С, 127, 135, 155-160.
11. Записки князя Петра Долгорукова. СПб., 2007. С.71.
12. Искюль С.Н. . «Memoires du prince Pierre Dolgoroukov»: скандальный памфлет или источник, достойный доверия?. // Записки князя Петра Долгорукова... С. 48.
13. Цвиркун В.И. Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах... С. 326
14. Цвиркун В.И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.

15. Записки князя Петра Долгорукова... С. 71.
16. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
17. Цвиркун В. И. Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах... С. 273-282.
18. Брикнер А.Г. История Петра Великого. М., 2002. С.640.
19. Письма русских государей и других особ царского семейства. М., 1861. № 133. С.174.
20. Роберт К. Масси. Петр Великий. Личность и эпоха. Т.2. СПб., 2003. С.525.
21. Овсянников Ю. Петр Великий – первый русский император. М., 2007. С.246.
22. Роберт К. Масси. Указ. соч. Т.2. С.566.
23. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
24. Căndeia V. Manuscrisul original al „Istoriei Imperiului Otoman” de Dimitrie Cantemir. // Dimitrie Cantemir. Creșterile și Descrășterile Imperiului Otoman. Textul original latin în forma finală revăzută de autor. Facsimil al manuscrisului latin. București, 1999, p. XVII-LVII.
25. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
26. РБС. Т. Шебанов – Шютц. М., 1999. С. 534-536.
27. Леонов В. П. Судьба библиотеки в России. СПб., 2001. С.136.
28. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С. 155-158.
29. Comentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. Vol. I. St.Petersburg, 1726. P.25-463.
30. Țarălungă Ecaterina. Dimitrie Cantemir și vechiul Bizanț. // Transilvania Nr. Sibiu, 1988. Pag.4-25; Țarălungă Ecaterina. Dimitrie Cantemir: Contribuții documentare la un portret. București: Ed. „Minerva”, 1989, 424 p.
31. Dimitrie Cantemir. Opere complete. Vol. VI. Tom I. Vita Constantini Cantemirii, cognomento, senis, Moldaviae principis. / Ed. de Virgil Căndeia, Andrei Pippidi, Dan Slușanschi ș.a., București: Ed. Academiei Române, 1996, 330 p.; Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Ediție critic întocmită de Dan Slușanschi. București, 2006.
32. Pippidi Andrei. Cărturarul între cărturarii vremii. // Viața Românească, nr. 9. București, 1973, p.83-97; Dimitrie Cantemir. Descriptio Moldaviae / Descrierea Moldovei. Tradus după originalul latin de Gheorghe Guțu. Introducere de Maria Holban. Comentariu istoric de N. Stoicescu. Studiu cartografic de V. Mihăilescu. Indice de Ioana Constantinescu. Cu o notă asupra ediției de A. M. Pippidi, București: Ed. Academiei Române, 1973, 404 p.; Pippidi A. Ideea de „creștere și decadere” a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Cluj, 1981.
33. Cantemir Dimitrie. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor. În 2 volume. / Ed. îngrijită, studiu introductiv și indici de Stela Toma, București: Ed. Minerva, 1999-2000.
34. Paul Păltănea. Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir. // Arhiva Genealogică. Iași, 1989, p.705-717; 1990, p.239-257; 1991, p.377-389.
35. Энгельгард Р. Ю. Из истории Прутского похода // Ученые записки Кишиневского государственного университета. Т. VI. 1953; Кириченко Н. П. К вопросу об участии молдавского народа в Прутском походе русской армии 1711 г. // Ученые записки Кишиневского педагогического института им. И. Крянгэ. Т.VIII. Кишинев, 1958; Ermuratski V. N. Dimitrie Cantemir, Chișinău, 1978, p. 118. С. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964; Мохов Н. А. очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1981; Coroban V. Dimitrie Cantemir – scriitor umanist. Eseu. Chișinău, 1973; Драгнев Д. М. Внешнеполитическое положение Молдавии в 1711 г. – 30-е гг. XVIII в. Новый этап в истории молдавско-русских отношений. // Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества. Кишинев, 1987. С. 238-259; Dragnev D. M. Pluminismul timpuriu în opera lui Dimitrie Cantemir și în cea a Domnului fanariot Nicolae Mavrocordat. // Probleme actuale de istorie națională. Studii în onoarea profesorului Ravel Parasca. Chișinău, 2009, p.73-92.
36. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
37. Потлог В. И. Дмитрий Кантемир как историк. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 1973; Potlog V. Primul istoric moldovan. // Moldova Socialistă. Chișinău, 24 oct. 1973; Potlog V. Dimitrie Cantemir – istoricul. // Destinul Inorogului. Omagiu lui Dimitrie Cantemir. Chișinău, 1982; Потлог В. И. Некоторые вопросы истории России в трудах Дмитрия Кантемира. // Россия и Юго-Восточная Европа. Кишинев, 1984. С.32-38; Potlog V. Aspecte din istoria Romei antice la Dimitrie Cantemir. // Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1996-1997. Conferința corpului didactico-științific. Științele umanistice. Chișinău, 1998 etc.
38. Бабий А. И. Дмитрий Кантемир. М., 1984; Bobână Gh. Umanismul în gândirea filozofică românească (sec. XVI-XVIII). // Cugetul. Nr. 4. Chișinău, 2000, p.41-45; Bobână Gh. Scrierile filozoficeale lui Dimitrie Cantemir. // Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova. Vol. V-VI. Chișinău, 2002-2003, p. 90-100; Bobână Gh. Scrierile filozofice ale lui Dimitrie Cantemir. // Dinastia Cantemireștelor. Chișinău, 2008, p. 321-331.
39. Ghilaș V. Dimitrie Cantemir în istoria culturii muzicale. Chișinău, 2004; Ghilaș V. Artele vizuale în preocupările familiei Cantemir. // Revista de istorie a Moldovei Nr.4. Chișinău, 2008, p.164-170; Ghilaș V. Dimitrie Cantemir și arta muzicală (teoretician, compozitor, instrumentalist și pedagog). // Dinastia Cantemireștilor. Sec. XVII-XVIII. Chișinău, 2008, p. 389-427 etc.
40. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
41. Фомин С.В. Пером и мечом сотруждаясь... С.137-138, 143-144.

42. Фомин С. В. Кантемиры в Москве. // Кодры № 3. Кишинев, 1983. С.142-147; Он же. «Воздать Москве великой славу...». // Куранты. Историко-краеведческий альманах. Вып. II. М., 1987. С.173-176; Он же. Некрополь Кантемира в России. // Кодры № 5. Кишинев, 1993. С.226-240 и др.
43. Eșanu A.. Dimitrie Cantemir „Descrierea Moldovei”. Manuscrise și ediții. Chișinău, 1987; Eșanu A. Manuscrisele latine ale „Descrierii Moldovei” de Dimitrie Cantemir. Contribuții la istoria culturii românești. București, 1997, p. 168-192; Eșanu A. Dimitrie Cantemir (1673-1723) domn al Țării Moldovei (martie-aprilie 1693, noiembrie 1710 - iulie 1711). Limba Română, nr. 4. Chișinău, 1998, p.126-133; Eșanu A. „Descrierea Moldovei” de Dimitrie Cantemir în cultura rusă. // Tiragetia. Vol. XI. Chișinău, 2002, p.137-142; Neamul Cantemireștilor. Bibliografie./ Coordonator acad. A. Eșanu. Chișinău 2010 etc.
44. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
45. Eșanu A., Eșanu Valentina. Descrierea Moldovei de Dimitrie Cantemir în cultura europeană. Chișinău, 2004; Eșanu A., Eșanu Valentina. Studiul introductiv. Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. București, 2007, p. 5-121; Eșanu A., Eșanu Valentina. Dimitrie Cantemir și sud-estul Europei după campania de la Prut. // Revista de Istorie a Moldovei. Nr. 4. Chișinău, 2008, p.114-118; Eșanu A., Eșanu Valentina. Moștenirea culturală a Cantemireștilor. Chișinău, 2010 etc.
46. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
47. Emil Pop. Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin. Studii. Revista de istorie. Tomul XXII, nr 5. București, 1969, p. 825-847; Truter T. Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin. // Forum, nr.10. București, 1971, p.75-81; A. Eșanu, Valentina Eșanu. Dimitrie Cantemir și Academia de Științe din Berlin. // Dinastia Cantemireștilor. Chișinău, 2008, p. 254-265
48. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
49. Густерин П. В. Указ. Соч. С.66.
50. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С. 17, 155-160.
51. Кантемир Д. Книга Система, или Состояние мухаммеданския религии. СПб. 1722.
52. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
53. Густерин П. В. Указ. Соч. С.18
54. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
55. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар... С.243.
56. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160, 243-244
57. Возгрин В. Е. Дипломатические связи Швеции и Крыма до и после Полтавы...С.244.
58. Цвиркун В. И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.
59. Răileanu N. Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei. Chișinău, 2001.
60. Franz Babinger. Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir. Arhiva Românească. Nr.7. București, 1941. Pag.111-121; Maxim Mihai. Dimitrie Cantemir și epoca sa. Documente noi din arhivele turcești. Revista de istorie a Moldovei. Nr.4. Chișinău, 2008, p.73-81
61. Цвиркун В. И. Письма Дмитрия Кантемира русским сановникам в период Персидского похода 1722 года. Revista de istorie a Moldovei, nr. 3. Chișinău, 2007, p. 103-109; Он же. Цвиркун В. И. Письма Д. К. Кантемира к А. Д. Меншикову из Персидского похода. Revista de istorie a Moldovei, nr. 3. Chișinău: Știința. 2008.; Он же. Istoria unei scrisori a lui Dimitrie Cantemir. Revistă de istorie a Moldovei, nr. 2-3 (78-79). Chișinău: Știința. 2009, p. 231-240; Он же. Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах. СПб., 2010.
62. Цвиркун В.И. Научные связи Антиоха Кантемира... С.155-160.



Mihail Petric. *Drum spre Codri*, u/p, 70 × 193 cm, 1959. Din colecțiile MNAM